

ride Kıvâmüddin; müsikide Abdülkâdir-i Merâgî, Endicanlı Yûsuf; tarihçilikte Hâfiz-ı Ebrû, Şerefeddin Ali Yezdî ve tezkirelerde sayısı yüzleri aşan şairleriyle Herat, ayrıca Uluğ Bey'in başkanlığında Kadızâde-i Rûmî, Gıyâseddin Cemşîd Kâşî ve Ali Kuşçu'nun yürüttüğü çalışmalarla Semerkant doğu dünyasında rönesansı yaşıyordu. Bu durum Batı'da "Timurlu rönesansı" sözünün ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Şâhruh, Timur'un ölümünün ardından meydana gelen karışıklıklar yüzünden başlangıçta imar faaliyetleriyle ilgilenememiş, ancak Herat şehrinin emniyetini sağlamak amacıyla İhtiyârüddin Kalesi'nin onarılmasını emretmiştir. Daha sonra bu kalenin eteğinde bir medrese ile bir hankah yapılmasını istemiş, bunlar 812 (1410) yılında tamamlanmıştır. Hanımı Gevher Şad, Meşhed'de bir cami (Meşhed Ulucamii) inşa ettirmiş ve caminin açılışında Şâhruh ile Gevher Şad da hazır bulunmuştur (821/1418). Herat'ta bir dârüşşifâ inşa ettiren Şâhruh, Hâce Abdullah-ı Ensârî'nin kabri üzerinde büyük bir türbe yaptırmış (829/1426) ve ulucaminin bitişiğindeki Ali er-Rızâ Türbesi'ne çok değerli bir kandil armağan etmiştir. Gevher Şad'ın en büyük eseri Herat'ta yaptırdığı Gevher Şad Medresesi ve Camii olup 836'da (1432-33) tamamlanmış, medresenin kuzeyinde ayrıca bir türbe inşa edilmiştir. Şâhruh'un 1403'te evlendiği diğer hanımı Milket (Meliket) Aga da Herat dışında bir medrese yaptırdığı gibi Belh'te bir medrese inşa ettirmiş ve 844'te (1440) ölünce bu medresenin bitişiğindeki türbeye gömülmüştür. Şâhruh, Herat'ı tahkim ederek güzelleştirmiş ve yaptırdığı binalarla burayı devletin merkezi haline getirmiştir. Moğol istilâsı sırasında tahrip edilmiş olan Merv şehirini 812 (1410) yılında âdeta yeniden inşa etmiş, ayrıca bütün Horasan'ın imar faaliyetleri kapsamına alınmasını istemiştir. Bu sayede yollar yapılmış, yeni köprüler inşa edilip eskileri yenilenmiştir. Şehirler cami, mes-cid, pazar yeri, hamam, han, hankah ve medreselerle süslenerek eski canlı iktisadî hayatına kavuşmuştur (Şâhruh zamanında inşa edilen diğer eserler için bk. Aka, s. 197-200).

BİBLİYOGRAFYA :

Hâfiz-ı Ebrû, *Zübdetü't-tevârih* (nşr. Seyyid Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî), Tahran 1372 hş., I-II; a.m.f., *Mecmû'a*, TSMK, Bağdad Köşkü, nr. 282; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Faşîhî* (nşr. Mahmûd Feruh), Meşhed 1339 hş.; Şerefeddin, *Zafernâme* (Abbâsî); Ahmed b. Hüseyin b. Ali Kâtib, *Târîh-i Cedid-i Yezd* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1345 hş.; Abdürrezzâk es-Semerkandî, *Maṭla'ı Sa'deyn* (nşr. Muhammed Şeff'), Lahor 1946-49, I-II, tür.yer.;

Ca'fer b. Muhammed el-Hüseyinî, *Târîh-i Kebîr*, St. Petersburg Public Library, Pers now serija, nr. 201; a.e.: *Der Bericht über die nachfolger Timurs aus dem Ta'rîh-i kabir des Ca'feri ibn Muhammed al-Husainî* (trc. Abbas Zaryab), Mainz 1960; Celâleddin Zekeriyâ b. Muhammed el-Kâinî, *Neşâ'ih-i Şâhruhî*, Wien, Nationalbibliothek, nr. A. F. 112 (163); Muinüddîn-i İsfizârî, *Ravzâtü'l-cennât* (nşr. M. Kâzım İmâm), Tahran 1338-39 hş., I, 218, 329; II, 123, 146, 235, 324; Tâcüs-Selmânî, *Tarih-nâme* (trc. İsmail Aka), Ankara 1988; Mîrhând, *Ravzâtü's-şafâ'*; Hândmîr, *Habîbü's-siyer* (nşr. Celâleddin Hümmât), Tahran 1333 hş.; Browne, *LHP*, III, bk. İndeks; İhsan Yârşâtr, *Şi'r-i Fârsî der 'Ahd-i Şâhruh*, Tahran 1334; Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara 1967, s. 93-98, 119-138; R. Ferrier, "Trade from the Mid-14th Century to the End of the Safavid Period", *CHIr.*, VI, 412-490; B. Fragner, "Social and Internal Economic Affairs", a.e., VI, 491-567; A. S. Kennedy, "The Exact Sciences in Timurid Iran", a.e., VI, 568-580; B. S. Amoret-ti, "Religion in the Timurid and Safavid Periods", a.e., VI, 610-655; R. Pinder-Wilson, "Timurid Architecture", a.e., VI, 728-758; B. Gray, "The Pictorial Arts in the Timurid Period", a.e., VI, 843-876; H. R. Roemer, "The Successors of Timur", a.e., VI, 98-146; a.m.f., *Persian auf dem Weg in die Neuzeit*, Beirut 1989; J. E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Minneapolis-Chicago 1976; M. Subtelny, "The Sunni Revival under Shah-Rukh and its Promoters: A Study of the Connection between Ideology and Higher Learning in Timurid Iran", *Proceedings of the 27th Meeting of Haneda Memorial Hall Symposium on Central Asia and Iran: August 30, 1993*, Kyoto 1994, s. 14-23; İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara 1994; W. Barthold, *Uluğ Beg ve Zamanı* (trc. İsmail Aka), Ankara 1997, bk. İndeks; B. F. Manz, *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*, Cambridge 2007, tür.yer.; a.m.f., "*Şah Rukh*", *El²* (İng.), IX, 197-198. Z. Velidî Togan, "Büyük Türk Hükümdarı Şâhruh", *TDED*, III/3-4 (1949), s. 520-538; R. M. Savory, "The Struggle for Supremacy in Persia after the Death of Timur", *Isl.*, XL/1 (1964), s. 35-65; L. Bouvet, "Şâhruh Mirza", *IA*, XI, 286-288.

İSMAİL AKA

ŞAHSEVEN

İran'ın kuzeybatısında yaşayan aşiretler topluluğu.

Kelime "şahın dostları" anlamına gelmekte olup ilk Safevî şahlarından itibaren hanedana karşı sadakat ve dinî bağlarla bağlananlar için kullanılmıştır. Bu mânada özellikle XX. yüzyılda İran'ın kuzeybatısının değişik bölgelerinde, bilhassa Mugan (bugün Azerbaycan-İran sınırı) ve Erdebil ile Tahran ve Zencan arasındaki Harakân ve Hamse'de yerleşen birkaç aşiretin adıdır. Şahsevenler göçebe bir hayat tarzını benimseyerek kırsal Mugan bozkırlarında, yazları 100 mil güneyde yüksek Savalan meralarında ve Erdebil, Mişkin, Serâb bölgelerinde yaşamışlardır. XX. yüz-

yıl sonlarında yerleşik hayata geçmişler, eski aşiret yapısını ve göçebe çoban kültürünü önemli ölçüde yitirmişlerdir. Ancak 5-6000 hâne (yaklaşık 40.000 kişi) hâlâ göçebe ve yarı göçebe hayat tarzını sürdürmektedir. Şahseven ili, her birinde sayıları elli ile birkaç yüz arasında değişen hânenin bulunduğu yaklaşık kırk kabileye ayrılmıştır. Bunlar bölgenin azınlık nüfusunu oluştururlar, Tat diye bilinen yerleşik çoğunluk gibi Şiidirler ve Âzerî Türkçesi'yle konuşurlar.

Şahsevenlerin kökeni büyük ölçüde Türkler'e dayanır. Hayatlarının ve kültürlerinin karakteristik özellikleri İran'da ve başka yerlerdeki Türkler'in kine benzer. Bunlar daha çok XI. yüzyılda Güneybatı Asya'ya göç etmiş Oğuz Türkleri'nin izlerini taşır. Şahseven aşiret ve konfederasyonunun kökleriyle ilgili üç farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan en çok bilineni Sir John Malcolm'un *History of Persia* (1815) adlı eserinde yer alır. Buna göre Şah I. Abbas, atası Şah İsmâil'in Safevî hânedanını kurmasına yardımcı olan âsi kızılbaşların başlattığı ayaklanmaları bastırmak için Şahseven adında bir aşiret birliği oluşturmuştur. Vladimir F. Minorsky ise onlarla ilgili bilinenlerin Malcolm'un anlatıklarından biraz farklılık gösterdiğini, çağdaş Safevî kroniklerinde Şah Abbas'ın Şahseven adıyla kurduğu düzenli bir aşiret birliğinden söz edilmediğini yazar. Ancak XVII. yüzyıl ortalarında şaha bağlı özel saray muhafızları için bu tabirin kullanıldığı bilinmektedir. Son araştırmalar Şah Abbas'ın bir aşiret birliği oluşturduğunu doğrulayacak bir kanıt ulaşılamamıştır. Buna rağmen birçok tarihçi Malcolm'un iddiasını benimsemiştir. Minorsky'nin XIX. yüzyılın sonlarına doğru onlarla görüşen bazı Rus seyyah ve araştırmacılarından naklettiği bilgilere göre Şahsevenler kendilerinin Yünsür Paşa liderliğinde Anadolu'dan geldiklerinde hemfikirdirler. Bunlar Şahseven aşiretlerinin Yünsür Paşa'nın soyundan gelen ilbeyi olarak tayin edilmiş hanlar tarafından yönetildiklerini, "beyzâde" ve "hâmpâ" (râyet / raiyyet) diye ikiye ayrıldıklarını belirtmişlerdir. Mugan ve Erdebil otlaklarının, liderlerine şahlar tarafından başışlandığını ifade etmişlerdir. Muhtemelen aşiret liderlerinin beyanlarından kaynaklanan bu rivayetler, onların gerek halkın gerekse otlakların kontrolündeki otoritelerini meşurlaştırma gayretinin bir ürünüdür. XX. yüzyılda sıradan aşiretler arasında ve onlarla ilgili yazılarda anlatılan Şahsevenler'in kökenleri hususundaki üçüncü rivayet, bunların eşit statüde ve her biri kendi bağım-

sız liderlerine sahip otuz iki cemaat / taifeye bölündükleri şeklindedir. Burada beyzâde ve ilbeylerinden söz edilmez. Ancak bunun da kaynağında belirsizlik vardır. Yine de otuz iki grup olarak sayılan XVI-XVII. yüzyıl kızılbaş aşiretleri arasında Şahseven kökenlilerin bulunduğu söylenebilir.

Çağdaş kaynaklar, XVII. yüzyılın sonlarında Mugan ve Erdebil'de Afşar (Avşar) ve Şamlû (başlıca obaları: Beydilli, İnallı, Acırlı / Biçerli) gibi kızılbaş aşiret isimleri yanında milis olarak Şahseven adlı grupların ve kişilerin varlığından söz eder. Bölgenin diğer önemli aşiretleri Kızılbaş Tekeli, Kürt Şakaki ve Muganlı idi. Ancak bir sonraki yüzyıla, Nâdir Şah zamanına kadar birleşik bir Şahseven aşireti veya konfederasyonunun kurulduğuna dair bir delil yoktur. 1132'lerde (1720) Safevîler'i mağlûp eden Afganlar'ın İsfahan'a hâkim olmaları ve Kuzeybatı İran'daki Osmanlı ve Rus akınları dolayısıyla Mugan ve Erdebil bu üç gücün karşılaşma noktası oldu. Bu yıllara ait kayıtlarda ilk defa Mugan ve Erdebil bölgesindeki Şahseven ve diğer aşiret gruplarının faaliyetlerine rastlanır. Bunlar, özellikle 1726 ve 1728 savaşlarında Osmanlı hücumlarına karşı direnmek ve Safevîler'in kutsal şehri Erdebil'i savunmak için mücadele veren sadık sınır güçleri olarak tasvir edilir. Osmanlı orduları 1728 sonbaharında Mişkin'de Şakakiler'i bozguna uğrattı, diğer aşiretleri de Mugan'da sıkıştırdı. İnallı ve Afşar boyları Osmanlılar'a boyun eğerken Şahseven ve Muganlılar mahallî bir toprak ağası olan Ali Kulu Han Şahseven liderliğinde Ruslar'a sığınmak için Kur nehrinden Salyan'a geçtiler ve Nâdir Şah'ın bölgeyi ele geçirdiği 1145 (1732) yılında İran'a döndüler. Nâdir Şah, Horasan ve Türkistan seferlerine kumandan olarak katılan Bedir Han liderliğinde Şahseven gruplarını birleşik ve merkezî bir konfederasyon halinde düzenledi. Muhtemelen Ali Kulu Han'ın oğlu olan Bedir Han XIX. yüzyılda çıkan Yünsür Paşa hikâyeleriyle özdeşleştirilmiştir. Bedir Han'ın ailesinin Saruhanbeyli'nin Urmiye Afşarları'ndan olduğuna dair sağlam deliller vardır. Kocabeyli, İsalı, Balabeyli, Mast-Alibeyli, Ali Babalı, Polatlı ve Demircili gibi eski beyzâde aşiretleri Saruhanbeyli Afşarı ile akrabalık izleri taşırsa da birçok aşiret Şamlû kökenlidir.

Osmanlılar'a yenilen Mugan'daki Şakaki, İnallı ve Afşar aşiretleri, Nâdir Şah'ın kendi eyaleti Horasan'a sürgün ettiği pek çok aşiret arasında yer almış olmalıdır. Nâdir Şah'ın ölümünden (1160/1747) sonra Şakakiler Miyana, Serâb ve Halhal çevresine,

İnallı ve Afşarlar (her ikisi de Şahseven adını taşımaktaydı) Erdebil'in güney ve güneybatısında Harakân, Hamse ve Terîm bölgelerine yerleştiler. Nâdir Şah'a suikast yapanlardan Şahseven Müsâ Bey Terîm'e yerleşmiş Afşarlar'dandı. Nâdir Şah'ın ölümünün ardından geçen çalkantılı yıllarda Bedir Han'ın oğlu Şahseven Nazar Ali Han, Erdebil şehri ve bölgesini yönetimi altında bulundurdu. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Saruhanbeyli ailesi, Şahseven konfederasyonunu Mişkin ve Erdebil bölgeleriyle özdeşleşecek biçimde ikiye ayırdı. Şahseven hanları, yarı bağımsız komşuları Karadağ, Karabağ, Kubbe, Serâb ve Gîlân hanlıkları, Afşar, Afgan, Zend ve Kaçar aşiretleriyle Rus güçleri ve temsilcilerin içinde bulunduğu rekabet ve ittifak politikaları sahnesinde aktif rol üstlendiler.

Kaçarlar'ın ilk döneminde Ruslar'la yapılan iki savaş Şahseven topraklarında cereyan etti ve Mugan'daki kışkıkları Ruslar'ın işgaline uğradı. Bunun üzerine aşiretler güneye doğru hareketlendi. Erdebil hanları, özellikle Nazar Ali Han'ın yeğeni Ferucullah Han ile kendisiyle aynı adı taşıyan torunu Nazar Ali Han, Kaçar hânedanını desteklediler; kuzenleri ve rakipleri olan Mişkin hanları, bilhassa Ata Han ve kardeşi Şükür Han, Rus işgalcilerle iş birliği içinde oldular. Türkmençay Antlaşması'ndan (1828) yaklaşık 30 yıl sonra Rusya, Şahseven göçebelerine Mugan'daki eski otlaklarına şartlı giriş izni verdi, ancak onlar bu şartlara uymadı. Ruslar, yeni kazandıkları toprakları genişletmek için Şahsevenler'in başı boşluğunu siyasî bir avantaja dönüştürdü ve İran hükümetine karşı siyasi baskı aracı haline getirerek bu kural tanımaz aşiretlerin dizginlenmesini veya iskân edilmelerini istedi. İran hükümetinin aşiretler üzerinde uyguladığı politika ise yetkilerini almakтан te'dip seferleri düzenlemeye kadar değişiklik göstermekteydi. Nihayet 1860-1861 yıllarında bunların tamamını iskân etme teşebbüsünde bulundu.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Şahseven aşiret toplulukları hakkındaki bilgiler daha da ayrıntılıdır. Ruslar Mugan'ı işgal ettiklerinde Erdebil aşiretlerinin çoğu yerleşti. Mişkin aşiretleri ise bir süre daha göçebe kaldılar, fakat onlar da XX. yüzyıl başlarında yerleşik hayata geçtiler. Bunların liderleri aşiretleri üzerindeki kontrollerini kaybettiler. Artık bir aileye dayalı tek merkezli birleşik bir konfederasyon olan Şahseven'in aşiret yapısı yeni kurallar çerçevesinde yeniden düzenlendi. Bağımlı aşiret grupları Mişkin'de Kocabeyli (özellikle

Nûrullah Bey), İsalı, Hacı Hocalı ve Geyikli; Erdebil'de Polatlı ve Yurtçı'nın savaşçı beylerden oluşan yeni seçkinleri etrafında kümeleşti. Değişen ittifaklar ve rekabetten kaynaklanan mücadeleler Ucarulı, Alarlı, Şatranlı (Şakaki soyundan) ve Karadağlı, Çelebiyanlı ve Hacı Alilî'nin güçlü beylerini de kapsayan komşu topraklara kadar yayıldı. Mugan'daki Rus sınırı 1884 yılında Şahsevenler'e kapatıldı. İran'daki kışkıkları da aşiretler arasında dağıtıldı. Yine de Erdebil ve Mugan bölgesiyle sınırlı bir alanda varlıklarını sürdürdüler. Aile sayısı 10.000'i geçen Şahsevenler yaklaşık kırk yıl hemen hemen merkezî hükümetten bağımsız yaşadılar. En büyük aşiret olan Muganlı gibi bazı Şahseven cemaatleri barışçı bir şekilde kendi göçebe çobanlık hayatını devam ettirdilerse de hâkim aşiretlerin saldırı, soygun ve baskısı altında kaldılar. Bu dönem Hanhanlık veya Eşrarlık (bağımsız hanlar veya âsiler) zamanı olarak kabul edilir.

Şahseven aşiretleri XX. yüzyılın ilk yıllarında etki ve güçlerinin en faal dönemini yaşadılar. 1906 yılında başlayan İran Meşrutiyet hareketinin kritik döneminde ve Rızâ Han'ın yükselişe geçtiği yıllarda çeşitli olaylarda yer aldılar. 1908 baharında Şahseven aşiret milisleriyle Rus sınır muhafızlarının karıştığı sınır olayları Ruslar'a, Tahran'daki Meşrutiyet hükümetinin düşmesini hızlandıracak ölçüde Azerbaycan'a askerî müdahale yapmasına bahane oluşturdu. 1909 sonlarında yeni millî hükümet ülkede kontrolü ele almak için mücadele verirken Şahseven beylerinin çoğu Meşrutiyet'e karşı olduklarını ve Tahran'a doğru harekete geçip Muhammed Ali Şah'ı tekrar tahta çıkarmak niyetinde bulduklarını açıklayarak Doğu Azerbaycan aşiret birliğine katıldılar. Erdebil'i yağmalamaları Avrupa basınında geniş biçimde yer aldı. Ancak çok geçmeden Yezrem Han liderliğinde Tahran'dan gelen millî kuvvetler tarafından yenilgiye uğrattıldılar. Şahseven savaşçılarının Erdebil'de işgalci Rus kuvvetlerine karşı gerilla savaşlarına devam etmesi, 1912'de General Fidorov kumandasında 5000 kişilik gücün onlara karşı bir harekâta girişmesine yol açtı. Bölgeyi (bölünme yılı) diye hatırlanan bu felâkete rağmen Şahseven milisleri gerilla direnişini sürdürdüler. I. Dünya Savaşı esnasında değişik zamanlarda Rus, Türk ve İngilizler onları kendi taraflarına çekmeye çalıştılar.

Pehlevîler döneminde aşiretler, yeni ulus devlete beylerinin liderliğinde eşit birimler halinde entegre oldular. 1930'larda yer-

leşik hayata geçmede zorlanmalarının bir sonucu olarak ekonomik ve soysal sıkıntılara mâruz kaldılar. 1940'larda tekrar göçebe çobanlığa başlayan ve gevşek bir biçimde de olsa aşiret konfederasyonunu ihya eden Şahsevenler Sovyet işgal güçleri ile ardından 1946'da kurulan demokratik rejime pek çok problem çıkardılar. 1960'tan itibaren bir dizi kanun aşiret organizasyonunu dağıttı. Beylerin yetkileri ellerinden alındı ve şahın toprak reformu beylerin gücünü sarstı. Aynı zamanda dağlık araziler devletleştirildi. Eski otlaklarına dönmek için izin almaya mecbur kalmaları ve göç esnasında deve yerine kamyon kullanmaları göçebeleri daha geniş ekonomik ve politik bir yapının içine çekti. Mugan'da yeni sulama şebekesi inşa edildi. 1970'lerde tarım endüstrisinin gelişmesi göçebelerin büyük kısmının yerleşik hayata geçmesini kolaylaştırdı.

1978-1979 İran İslâm Devrimi'ne Şahseven göçebelerinin az bir kesimi iştirak etti. Yerleşik aşiret halkları Mişkinşehr gibi yerlerdeki olaylara ve Mugan'daki grevlere katıldılar. Bu olaylarda Şahsevenler'den birçok kişi öldü. Pek çok eski bey öldürüldü, bazıları sürgüne gönderildi. Şahseven ismi resmî olarak İlseven şeklinde değiştirildi. Ancak kendileri hiçbir zaman bu yeni adı kabul etmediler. 1992'den itibaren resmîyette de az kullanılır oldu. Göçebe çobanlık İran'ın diğer yerlerinde olduğu gibi Şahsevenler arasında da kısmen canlandı. 1986 göçebelerin sosyoekonomik sayımında Şahseven göçebelerinin sayısı 1960'lı yıllarda olduğu gibi 6000 aile civarındaydı. 1990'ların ortalarında Mugan'da ve dağlık bölgedeki Şahsevenler'in otlaklarının başkaları tarafından ele geçirilmesi üzerine hayvancılıkla uğraşan göçebelerin artık varlığını eskisi gibi sürdürmediği anlaşılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

G. Schweizer, "Nordost-Azerbaidşan und Shah Sevan-Nomaden", *Strukturwandlungen im Nomadisch-Bäuerlichen Lebensraum des Orients* (ed. E. Ehlers v.dğr.), Wiesbaden 1970, s. 83-148; N. Tapper, "The Women's Sub-Society among the Shahsevan Nomads", *Women in the Muslim World* (ed. L. Beck - N. Keddie), Cambridge 1978, s. 374-398; R. Tapper, *Pasture and Politics: Economics Conflict and Ritual among Shahsevan Nomads of Northwestern Iran*, London - New York 1979; a.mlf., *Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan*, Cambridge 1997; a.mlf., "Shahsevan in Safavis Persia", *BSOAS*, XXXVII/2 (1974), s. 321-354; a.mlf., "Shahsevan", *EI²* (İng.), IX, 221-225; A. A. Shamim, "Shahsevan", *Encyclopaedia of the World Muslims* (ed. N. Kr. Sing - A. M. Khan), Delhi 2001, VI, 1288-1291.

RICHARD LIONEL TAPPER

ŞAHSİYET

(الشخصية)

Sözlükte "fert, kişi, birey" anlamındaki şahstan oluşturulmuş yapma masdar olan şahsiyyetin kökü şuhûs "yükselmek, uzaktan görünmek", şahâset ise "irileşmek, büyümek" demektir (*Lisânü'l-'Arab*, "şhş" md.). Şahıs bu anlamlarıyla felsefe ve mantık kitaplarında kullanılırsa da (meselâ bk. İbn Sînâ, s. 341, 387, 595-596, 705, 708) şahsiyet kelimesi modern psikolojinin bir terimi olup buna klasik İslâmî kaynaklarda rastlanmaz. Kur'ân-ı Kerim'de ve hadislerde bu kökten türemiş kelimeler geçmekle birlikte (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "şhş" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "şhş" md.) bunların şahsiyetle anlam ilişkisi yoktur. Öte yandan gerek Kur'an'da ve hadislerde gerekse İslâm kaynaklarında insan kişiliğiyle ilgili bazı kavramlar yer alır. Bunların en kapsamlısı olan nefis sözlükte "kişi, şahıs, zat, benlik" gibi anlamlarda kullanılmakta (*Lisânü'l-'Arab*, "nfs" md.), terim halinde kişiliğin iç yapısını, bedenî ve ruhî boyutuyla insan benliğinin eğilimlerini, ruhsal hayatın bütünü ve beşerî kişiliği ifade etmektedir. Benlik ve kişiliği oluşturan bütün yapılar, yeti (meleke) ve yetenekler, fonksiyon ve süreçler nefis kavramına girer (*Mu'cemü el-fâzi'l-Kur'an*, I, 521-522; İbn Kayyim, s. 218-219). Bunun yanında tab', garîze, mizâc, hulk, seciye, şâkile gibi kişiliğin çeşitli yönlerini anlatan kelimeler İslâm kaynaklarında geçmektedir. Sözlükte "yaratılış, tabiat; içgüdü" gibi anlamlara gelen garîze terim olarak "kişilik özelliklerinin kaynağını meydana getiren meleke, bir canlınin tabiatından kaynaklanan eğilimlerinin bütünü" diye tanımlanır. Garîze gibi tab' ve tabiat da kişiliğin doğuştan gelen temel unsurlarını ifade eder. Fahrreddin er-Râzî'ye göre insan akıl, hikmet, tabiat ve şehvetten oluşan bir varlıktır (*en-Nefs ve'r-rûh*, s. 4). İslâm ahlâkçıları insanın her bakımdan gelişip olgunlaşmasının tabiat ve sanat denilen iki temele dayandığını söyler. Allah vergisi ve irade dışı olan tabiat doğuştan sahip olunan özellikler, yetenekler ve davranış eğilimleridir, bunların her birine garîze denir. Sanat ise kişinin kendi tercihleri, yaşantıları ve etkileşimleri sonucu elde ettiği ikinci tabiat ve karakterdir (Kınalızade, I, 150-153; Mehmed Fâzıl, s. 66-67). Şahsiyetle ilgili diğer bir terim hulkter (çoğulu ahlâk) ve "tabiat, yaratılış, seciye" anlamlarına gelir (*Lisânü'l-'Arab*, "hlk" md.); daha çok "yerleşik huy, karakter, tabiatın

gelişmiş şekli" diye tanımlanır. Kur'ân-ı Kerim'de bir âyette geçen şâkile (el-İsrâ 17/84) sözlükte "hissî ve mânevî sûret" demektir (*Mu'cemü el-fâzi'l-Kur'an*, II, 30); terim olarak "tabiat, âdet, ahlâk, seciye, mizâc, karakter" gibi daha çok ahlâkî kişilikle ilgili anlamlarda kullanılmaktadır (El-malîlî, V, 3197).

Batı dillerinde şahsiyet kavramı "personality" (İng.), "personnalité" (Fr.) kelimeleleriyle ifade edilir. Şahsiyet ve onunla ilgili benlik, kendilik, kimlik gibi kavramlar Türkçe'de ve modern Arapça'da kullanılmaktadır. Karakter ise daha çok ahlâk ağırlıklı bir anlam içerir. Şahsiyetle karakterin en önemli farkı, şahsiyetin bir kişiyi tanımlayan ve hem doğuştan gelen hem de sonradan kazanılan özellikleri ihtiva etmesi, karakterin ise kalıtsal etkiler, soydan gelen özellikler ve olgunlaşmanın bütününden oluşmasıdır (Sillamy, s. 52-53). Buna göre karakter şahsiyet kavramına dahildir. Karakterli insan davranışlarını toplumun değer yargılarına uygun biçimde yönetebilen, değerler sistemini içselleştirmiş olan kimsedir. İslâmî literatürde yeni bir kavram olan karakteri müslüman müelliflerin bazıları seciye (İsmail Fenni, s. 77-78; Tunç, s. 315), bazıları hulk ile karşılamıştır. Ahmed Naim'e göre karakter Arapça'daki hulk kelimesinin tam karşılığıdır, bunu seciye ile karşılamak doğru olmaz; çünkü karakterler gibi ahlâkın da iyisi ve kötüsü bulunur, seciyenin ise kötüsü yoktur (Fonsegrive, s. 55). Modern Arapça sözlüklerde karakterin hulk kelimesiyle karşılandığı görülmektedir (meselâ bk. Hifnî, I, 132; Bedevî, s. 56, 279). Bu yaklaşımdan hareketle ahlâk ilmini "insan karakterinden bahseden ilim" diye tarif edenler olmuştur (Kam, s. 9, 11).

Başta ahlâk ilmiyle ilgilenenler olmak üzere müslüman âlimler insan şahsiyetinin yapısı, gelişimi ve bununla ilgili kavramlar üzerinde günümüzde de geçerli olan görüş ve değerlendirmeler ortaya koymuşlardır. Nitekim şahsiyetin ve karakterin hem doğuştan getirilen hem de çevre ile etkileşim içerisinde geliştirilip kazanılan özelliklerden meydana geldiğine dair zamanımızdaki anlayış müslüman âlimler tarafından da benimsenmiştir. Gazzâlî'ye göre insan tabiatı dört unsurdan oluşur ve bunlar onun bütün psikolojik eğilimlerinin, ilgi ve davranışlarının kaynağını teşkil eder. Rabbâniyet, behîmiyet (hayvâniyet), sebûiyet ve şeytâniyet diye sıralanan bu unsurlardan rabbâniyet bağımsızlık, üstünlük, başarılı olma, engelleri aşma, amacına ulaşma, önder olma, sevilme ve be-